

"vil man målet, må man også ville midlerne" – eller ekspropriationen af Eventyrets Land

Af John V. Jensen

Det er et helt specielt landskab, der møder den, der færdes i området få kilometer vest for den lille sydvestjyske by Oksbøl. Tilsyneladende et stort og åbent, vestjysk landskab med små, spredte husmandssteder. Kommer man husene nærmere, opdager man dog snart, at det, som ved første øjekast ligner almindelige ejendomme med sprossevinduer, blot er en kulisse. Ikke en almindelig teaterkulisse, men et hus eller ejendom, der engang udgjorde rammen om et hjem for en familie og et udkomme. Indtrykket er muligvis stærkere, end hvis det blot havde været ruiner, fordi husene på afstand ser beboede ud, men står tomme, forladt

af gud og hver mand. Husene er tømt for løsøre, men tages bygningerne i nærmere øjesyn, kan man visse steder stadig fornemme de tidligere køkkener og stuer, hvor der stadig kan være rester af gammelt tapet og maling. Spor af de gamle haver viser sig endnu om foråret ved, at enkelte påskeliljer tålmodigt spirer frem år efter år. Alt sammen er det spor af det liv og den historie, der knytter sig til hvert eneste af disse huse.

De spredte bygninger er således meget mere end kulisser, og samlet set udgør de en del af en større fortælling. En fortælling om en egn, der blev affolket, og en

lokalbefolkning, der måtte bøje sig for almenvellets behov. Denne fortælling rummer igen aktuelle temaer som økonomi, men også så vigtige spørgsmål som forholdet mellem den grundlovssikrede ejendomsret sat over for nationale interesser og i sidste ende om forholdet mellem fornuft og følelse.

Det er med andre ord en dramatisk historie. Ikke bare set med lokale briller, men også på landsplan. Således har historikeren Niels Kayser Nielsen (1949-2012) i sin inspirerende bog "Steder i Europa" fra 2005 karakteriseret den således.

*"[Ekspropriationen af] Eventyrets Land viser ikke kun en ualmindelig kynisk, beregnende og nonchalant adfærd fra den danske stats side. Ekspropriationen er et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden 2. verdenskrig. Alene af den grund fortjener sagen belysning."*¹

Det er stærke sager: "Et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden 2. verdenskrig". Sådan en konklusion kalder naturligvis på nuancering og yderligere belysning. Historien om ekspropriationen vil i grove træk være mange bekendt, og alligevel er kendskabet til detaljerne ikke overvældende. Sagen har typisk været skildret af enten modstandere eller tilhængere, hvorfor det kan være svært at trænge ind til substansen. I det følgende vil jeg derfor fortælle historien, men lægge hovedvægten på en analyse af de politiske motiver og interesser, der i 1964-65 førte til ekspropriationerne af arealerne i Aal og Ho-Oksby kommuner i 1966-68, og som siden er blevet karakteriseret som et overgreb.²

Formålet er at medvirke til at skabe en bevidsthed omkring det eksproprierede område hos Forsvaret, turisterne og kommunens beboere, således at man kender historien bag dette unikke landskab og lærer det at kende som et erindringssted, der kan både undre og begejstre alle, der passerer gennem landskabet med de tomme huse. Det ville være en stor fejl, hvis bygningerne en dag skulle forsvinde helt. Det er således min opfattelse, at vores viden

Det ligner næsten noget fra en gammel Morten Korch film. Ingen tvivl om, at de fleste af områdets gæster undrer sig over det specielle landskab, når de færdes i det eksproprierede område, og det er godt. Områdets historie er desværre indtil videre kun meget ringe formidlet.

og kendskab til det landskab, som vi færdes i til daglig eller på ferier, får en lang større betydning for os i det øjeblik, vi lærer dets historier og særpræg at kende. Først da bliver det noget andet, end et hvilket som helst landskab. Et landskab man er fortrolig med, og som man kan føle sig ordentlig hjemme i. På Museet for Varde By og Omegn vil vi i de kommende år i skrift og i tale gøre mere for at udvide kendskabet til denne historie, som endnu er inden for mands minde, men som kommende generationer også vil undre sig over, når de passerer gennem området – måske på deres vej til stranden.

Litteratur og kilder om emnet

Historien om statens ekspropriation af området vest for Oksbøl til det danske forsvar er endnu ikke tilbunds gående udforsket. Der findes ganske vist oversigter og enkelte detailstudier, der fokuserer på udvalgte dele. Emnet har

altid delt vandene, og det, der er blevet skrevet om emnet hidtil, har ofte anskuet sagen i modsatrettede perspektiver dvs. enten fra Forsvaret eller fra de mest udholdende modstandere af ekspropriationsplanerne blandt lokale beboere. Når emnet endnu ikke har været genstand for den store forskningsmæssige interesse, skyldes det antageligt, at mange ikke regner noget, der er sket i deres egen levetid, for historie. Nærheden i tid betyder også, at der stadig er følelser i spil, hvorfor det kan være svært for historikerne at komme tilstrækkeligt på afstand af begivenhederne og skabe overblik. Disse forhold er imidlertid ved at ændre sig i disse år, og det er ved at være på høje tid at få gjort noget ved sagen, for mange af de centrale aktører er enten døde eller langt oppe i årene.

Beskæftiger man sig med emnet er Lydik Andreas Lehnemanns to bind med titlen *Ekspropriationen af Eventyrets Land* fra 1976 og 77 uomgængelige. Der er tale om en stor samling skrivelser, breve, avisartikler, der kaster lys over sagen, og som sådan uomgængelig. Andreas Lehnemann (1898-1981) var selv dybt involveret i sagen, og han var den sidste lokale beboer, der forlod sin gård i 1970. For dem, der endnu husker sagen, vil netop Lehnemanns navn være synonymt med denne kamp for hjemmet. Han delte imidlertid vandene, hvorfor nogle vil se på ham med respekt og anerkendelse, mens andre får himmelvendte øjne og ryster på hovedet. Ikke desto mindre er de to bind hans testamente i forsøget på at kaste lys over det, efter hans overbevisning, uretmæssige i ekspropriationen.

Oversigter over ekspropriationen i Aal og Ho-Oksby kommuner findes beskrevet bl.a. i bogen *Oksbøllejren gennem 50 år* redigeret af Leif P. Ipsen fra 1979, hvor man finder en kortfattet, men informativ gennemgang af sagen. Synspunktet ligger især hos Forsvaret og dermed også hos staten og Aal Kommune, mens lokalbefolkningens kritik ikke fylder meget.

Ellers må man sige, at litteraturen især har anskuet problemstillingen fra lokalt hold. Det gælder fx Helle Hestbech og Lasse Fribergs artikel Eksproprieringen af Vejers, der findes

i *Mark og Montre* (2003), som er en mindre, men interessant artikel om ekspropriationen i Vejers, hvori de bl.a. kortlagde de forskellige grupperinger, de berørte lodsejere delte sig i. Niels Kayser Nielsen har i artiklen Bemægtigede steder – Ekspropriationen af Eventyrets land, trykt i bogen *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner* (2005), dels redegjort for det historiske forløb, og dels analyseret lokalbefolkningens incitament for modstanden mod det, nogle af dem opfattede som et overgreb mod deres fundamentale demokratiske rettigheder. Kayser Nielsens sympati ligger hos de eksproprierede, men hans artikel lider måske lidt under, at den i høj grad er baseret på Lehnemanns kildesamling. Emnet er desuden flygtigt berørt i bøgerne *Vejers* (2006) og *Blåvand* (2009) af Mariann Ploug og Palle Uhd Jepsen. Til yderligere belysning af sagen findes på arkivet i Oksbøl tillige en række dokumenter, interviews og avisudklip. Derud-over er der kildemateriale i form af Folketingstidende og naturligvis i Forsvarets og Forsvarsministeriets arkiver.

Eventyrets Land

”Ekspropriationen af Eventyrets land”, som Andreas Lehnemann døbte sagen, er historien om anlæggelsen af Danmarks største øvelses- og skydeterræn i tilknytning til Oksbøllejren, og det er historien om de lokale beboere, der blev tvunget til at sælge deres ejendomme i områderne ved Børsmose, Grærup, Vejers og Mosevrå. Navnet Eventyrets Land stammer fra forfatteren Thomas Lange (1829-87), der tilbragte de første 10 år af sit liv i morbroderens præstegård i Ho. I bogen *Eventyrets Land. Et Billede af Livet og Naturen ved Blaavandshuk* fra 1865, der blev hans gennembrud som forfatter, gav han sin poetiske beskrivelse af egnen og naturen omkring Blåvandshuk.³ Bogen blev altså skrevet mange år efter, at Lange havde forladt egnen, men inden da havde egnen gjort et uudsletteligt indtryk på ham. Betydningen af Langes bog, om end både han og bogen stort set er glemt i dag, er først og fremmest, at han i senromantisk sprog og stil var den første,

der satte ord på landskabet ved Blåvandshuk og dets karakter, der for Lange udmærkede sig ved ensomhed og storhed. Ved at erklære sin kærlighed til "Eventyrets Land" var Thomas Lange med til at åbne den lokale befolknings øjne for deres egns kvaliteter og lære den at sætte pris på dem. Allerede i 1930'erne havde den tidlige turist-oplysning taget navnet til sig i markedsføringen af området vest for Varde fra Skallingen til Nymindegab/Tipperne. Varde blev nu "porten til Eventyrets Land", hvorved "Eventyrets Land" blev udvidet fra egentlig blot at omfatte området ved Skallingen til hele den vestlige del af den nuværende Varde Kommune.⁴ Lange fortolkede landskabet gennem et romantisk blik. Læser vi derimod en lidt senere beretning *Fra Danmarks far west* skrevet af Nr. Nebel-lægen Iver Iversen i 1884, er opfattelsen en noget anden. Han var på

Allerede i 1930'erne brugte man "Eventyrets Land" i markedsføringen af områdets herligheder (1934).

Varde porten til Eventyrets land.
Verner Panckes elegante plakater fra 1942.

tur i området ved Oksbys stråttækte kirke, der nu for længst er nedrevet, og skrev "Vi kørte videre. Egnen blev fattigere og fattigere, boligerne simplere og færre, agrene tyndere; heden begyndte at pippe frem."⁵ Iversens skildring peger på, at godt nok var egnens ensomhed og natur dejlig, men den var også fattig og livsbetingelserne svære.

Det er dog Langes bog, der med sikkerhed har været med til at skabe de første ansatser til en fælles identitet for indbyggerne i "Eventyrets Land". En identitet, der utvivlsomt blev forstærket, da modstanden mod ekspropriationerne voksede. "Eventyrets Land" blev et begreb, der kunne forene de i øvrigt forskellige observanser hos ekspropriationsmodstandere.

I 1960'ernes debatter for eller imod militærets ekspropriation er det tydeligt, at der til begrebet "Eventyrets Land" knytter sig værdi-politiske undertoner. Således brugtes det i debatten udelukkende af modstanderne af ekspropriationen, mens fortalerne undgik den romantiske klang og benyttede mere neutrale udtryk som "ekspropriationen af arealer i Ho-Oksby og Aal kommuner"

Iver Iversen, læge i Nr. Nebel. I 1884 besøgte han egnen omkring den gamle Oksby kirke og skrev en artikel om den tyndt befolkede og fattige egn i "Fra Danmarks far west".

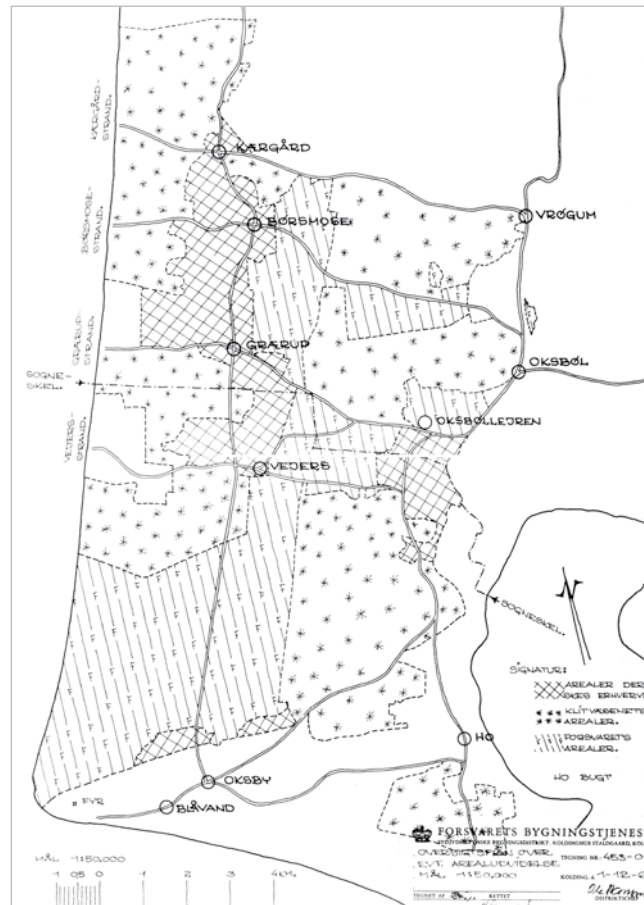
Den senromantiske digter Thomas Lange. Ophavsmanden til begrebet "Eventyrets Land" i bogen af samme navn fra 1865.

eller "ekspropriationen af området vest for Oksbøl" o.l. "Eventyrets Land" indgår da også på raffineret vis i Andreas Lehnemanns kritiske skrift, hvis titel stiller det tekniske og kolde ord "ekspropriation" sammen med det romantiske og varme "Eventyrets Land", hvilket understreger grusomheden og urimeligheden på en effektiv måde. Alene sprogbrugen tydeliggør skismaet mellem fornuften og juraen på den ene side og på den anden side følelsen af en uretfærdighed, af overgreb på beboerne og på området som sådan. Kort sagt kan man sige, at fortalerne for ekspropriationen var mest på linje med Iver Iversens synspunkter, mens modstanderne foretrak Thomas Langes.

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl

Den militære tilstedeværelse omkring Oksbøl går tilbage til 1929, da Kallesmærsk hede som det første blev eksproprieret, og de første artilleriskudninger fandt sted. Under besættelsen overtog den tyske værnemagt militærlejren ved Oksbøl, og i løbet af besættelsen udvidedes både lejren og

øvelsesområdet betragteligt. Det tyske behov for plads i Oksbøl-området betød, at betydelige landbrugsarealer, der tilhørte gårde i Børsmose og Grærup, blev eksproprieret af det danske militær og videre til den tyske værnemagt. Det samme gjaldt syv ejendomme i Sølager. Flere bønder, der senere skulle blive berørt af ekspropriationen

Kort over de arealer, som forsvaret ønskede at ekspropriere. Forsvarets bygningstjeneste, 1964.

i 1960'erne, mistede allerede dengang jord i forbindelse med militær ekspropriation. Dette gjaldt blandt andre Andreas Lehnemann.⁶ Efter befrielsen i maj 1945 fik de berørte landmænd imidlertid hverken erstatning eller deres jord igen, den forblev under hærens kontrol.⁷ Mens den såkaldte Nordlejr efter befrielsen i 1945 blev omdannet til den store Oksbøllejr for tyske flygtninge og siden indrettet som lejr til militærnægtere, indgik den noget mindre, men endnu eksisterende, Sydlejr (den nuværende militærlejr i Oksbøl) i genopbygningen af det danske forsvar. Allerede i 1946 begyndte de første skydninger med artilleri, men helt fra begyndelsen i 1930'erne havde Forsvaret været klar over, at skydeterrænet ikke var stort nok. Heller ikke tyskernes udvidelse af skydearealet viste sig tilstrækkelig, bl.a. fordi der var problemer omkring overskydning

af civilt område.⁸ Nogen løsning på problemet kom der dog ikke, og fra begyndelsen af 1950'erne begyndte de første mere vedholdende rygter om en større udvidelse af militærets område at svirre i lokalområdet.⁹ Dette som en følge af det danske NATO-medlemskab og de stigende internationale spændinger mellem øst og vest. I 1952 oprettedes kampvognsskolen, som placeredes i Oksbøl, hvor der var god plads og adgang til det store skydeterræn på Kallesmærsk hede. Imidlertid strandede planerne om en ekspropriation ved Oksbøl på, at der dengang ikke var råd til de af Forsvaret ønskede udvidelser.¹⁰ Omkring 1960 havde kampteknikkerne imidlertid ændret sig så meget, at et større og mere sammenhængende øvelseterræn forekom strengt nødvendigt set fra et militært synspunkt. Indførelsen af bæltekøretøjer gjorde øvelserne i civile

Et lille glimt af tiden før ekspropriationerne. Gårde ved Grærup malet af Alfred Mårtens juli 1929, samme år som Kallesmærsk hede blev eksproprieret til Forsvaret.

områder mere komplicerede og for visse enheder umulige.¹¹ Man rådede ganske vist allerede over 4.000 hektar land primært på Kallesmærsk Hede, men længere mod nord havde arealet en uhensigtsmæssig form. Særligt ved lokaliteterne Grærup og Vejers var der en flaskehals, som besværliggjorde de taktiske øvelser, hvor ikke mindst de nye Centurion-kampvogne krævede stadig mere plads. Derfor ønskede Forsvaret sig en udvidelse af øvelsesterænet. Fra både Forsvarets og forsvarsministeriets side var man godt klar over, at der skulle handles og handles hurtigt, inden der kom for meget gang i sommerhusbyggeriet, der ville gøre en eventuel ekspropriation både mere besværlig og mere bekostelig. Det var således med fornyet styrke og vilje, da de militære udvidelsesplaner i begyndelsen af 1960'erne dukkede op igen.

Da den kolde krig kom til Eventyrets Land

En beslutning i Folketingets Finansudvalg sendte mere end hundrede familier ud af deres hjem.¹² For nogle betød det, at de måtte forlade gårde, som var gået i arv i flere generationer. En handling, der ved første øjekast virker både uretfærdig og forkert. For med hvilke argumenter, og hvilken ret kunne man med et pennestrøg i København affolke en egn i Sydvestjylland?

Politisk var der i Folketinget bred opbakning til Forsvarets ønsker om at få et udvidet øvelsesareal i Sydvestjylland. Således havde forsvarsminister socialdemokraten Victor Gram sendt en skrivelse af 4. november 1964 til Folketingets Finansudvalg, hvor Forsvarsministeriet anmodede om tilladelse til at ekspropriere 1840 hektar beliggende i Ho-Oksby og Aal kommuner. Det drejede sig om, at Forsvaret stod over for en modernisering til bl.a. bæltetøj. Dernæst handlede det om afvikling af de militære områder i København, og at landets øvrige øvelses-teræner bl.a. ved Jægerspris allerede var fuldt udnyttet. Derudover vidste man, at området var tyndt befolket, at jorden var mindre god, men altså også at udstykningen og

salget af sommerhusgrunde i Oksbøl-området var i hastig vækst. En udvikling, der ville få betydning for Forsvarets brug af området, dels i forhold til støjgener o.l., og dels i forhold til en forventelig stigning i grundpriserne, og som på længere sigt ville gøre det umuligt for Forsvaret at operere alt for tæt på sommerhusområderne.¹³

På de 1840 hektar jord boede imidlertid en hel del mennesker fordelt på 71 landbrugsejendomme, 38 parcelhuse, 38 sommerhuse og 87 endnu ubebyggede sommerhusgrunde.¹⁴ Til sidst i forsvarsministeriets skrivelse anmodede forsvarsministeren om finansudvalgets tilslutning til at måtte anvende "det fornødne beløb" til ekspropriationen.¹⁵ "Det fornødne beløb", dvs. at forsvarsministeren reelt bad finansudvalget om en blankocheck. Forberedelserne havde

Europa-tanken

16/12 53

USAs udenrigsminister, Foster Dulles, er for alvor blevet vred over de enkelte landes ubeslutsomhed med hensyn til Europahæren.

Den amerikanske udenrigsminister Foster Dulles var ikke tilfreds med sine allierede i Vesteuropa. Ikke desto mindre vedtog Folketinget allerede i 1950 en af de dyreste forsvarsordninger siden enevælden. Ekspropriationerne var en del af bidraget til alliancen. Bo Bojesen, 1953.

inden da været i fuld gang, og således havde Forsvaret allerede haft følere ude i området.¹⁶ Blandt andet havde man afholdt et møde for lukkede døre med sognerådsformændene fra de to berørte kommuner nemlig Aal og Ho-Oksby, og siden havde gisninger og usikkerhed taget til.¹⁷ I den forbindelse må det nævnes, at sognerådet i Aal Kommune stillede sig langt mere positivt over for en eventuel ekspropriation, end tilfældet var i Ho-Oksby Kommune.¹⁸ De divergerende opfattelser skyldtes, at sognerådsformanden i Aal Kommune bagermester Egon W. Jensen så arbejdspladser, befolkningstilvækst og øgede skatteindtægter ved at skabe plads til Forsvaret. I Ho-Oksby var sognerådsformand Hans Pedersen mindre optimistisk, fordi han ikke regnede med at få megen glæde af nye arbejdspladser, derimod frygtede han, at Forsvarets tilstedeværelse ville ødelægge turismen i området og i hvert fald i perioder isolere de små samfund længst mod vest, mens affolkningen ville gøre det umuligt for kommunen at fortsætte som selvstændig enhed.¹⁹ Tiden, fra de mere sejlivede rygter opstod og frem til, at ekspropriationen blev fuldbyrdet, betød måske især for landmændenes vedkommende en usikkerhed og dermed også en tilbageholdenhed i forhold til investeringer, vedligehold o.l., hvorfor driften kunne gå helt eller delvist i stå for mange.²⁰ Var man købt eller solgt?

På baggrund af det seneste forsvarsforlig indgået i 1960 var der imidlertid politisk enighed om at imødekomme Forsvarets ønsker. Forsvarsforliget var præget af tidens politiske spændinger mellem Washington og Moskva, og med NATO-medlemsskabet i 1949 havde Danmark valgt side i den kolde krig, og med det fulgte et større forsvarsbudget samt en række forpligtelser i forhold til alliancen, såsom et moderne og funktionsdygtigt forsvar. At dømme efter mandatfordelingen i Folketinget tyder alt også på, at der i den brede befolkning var et overvejende flertal for NATO-samarbejdet og dermed også en forståelse for, at Forsvaret skulle tilgodeses.²¹ Set fra næsten alle andre steder i landet kunne valget af arealerne ved Ho-Oksby og Aal kommuner kun opfattes som både velbegrundet og

fornuftigt, når det nu *skulle* være. De lokale fandt da heller ikke nogen støtte hos hverken landbrugsministeriet eller i kulturministeriet, idet førstnævnte ikke havde indvendinger mod nedlæggelsen af landbrugsejendomme, mens sidstnævnte gerne så ekspropriationerne indgå i en stor naturpark fra Skallingen til Tipperne.²² Således stod modstanderne af ekspropriationerne til Forsvaret over for en særdeles massiv front i form af tre ministerier.

Følger vi den debat, som sagen fremkaldte på Christiansborg, viser den, at der på den ene side var bred enighed, og at projektet *aldrig* var i fare for at falde til jorden.²³ På den anden side dukkede også nogle af de betænkeligheder op, der næsten altid vil være forbundet med en ekspropriation af så stort et område, hvor der faktisk levede mennesker, der havde deres udkomme af jorden.

Den kolde krig var kommet til Danmark, og "Eventyrets Land" og dets indbyggere blev taget som gidsel.

Slaget er tabt

Så sent som den 4. juni 1964 havde Folketinget stadfæstet en ny lov om "Fremgangsmåden ved ekspropriation vedrørende fast ejendom". En lov, der netop fastslog, at staten i særlige tilfælde, havde lov til at ekspropriere fast ejendom.²⁴ Den ny lov trådte i kraft pr. 1. oktober 1964. Med den ny lov kombineret med *lov af 11. juni 1954 om handlende militære anlæg, for så vidt angår Jylland* havde Forsvarsministeriet særdeles gode kort på hånden. Den 4. november samme år fremlagde forsvarsminister Victor Gram sin skrivelse vedrørende Forsvarets udvidelsesønsker i Folketingets Finansudvalg. Man kan altså konstatere et sammenfald med vedtagelsen af den ny ekspropriationslov og fremlæggelsen af Forsvarets ønsker om udvidelse af deres arealer i Sydvestjylland gennem ekspropriation. Sagen var således velforberedt og ventede nu blot på at kunne gå i gang. Men sagen hastede, som allerede nævnt, også fordi man fra Forsvarets og Forsvarsministeriets side var på det rene med, at ekspropriationen skulle gennemføres hurtigt, fordi alene rygterne om en forestående

De karakteristiske skilte, der minder den passerende om militærets tilstedeværelse.

ekspropriation ville få grundpriserne til at stige og gøre det hele mere kostbart.²⁵ Således kunne forsvarsministeren og Forsvaret egentlig kun fortryde, at ekspropriationen ikke allerede var blevet gennemført i 1950'erne, men dengang fattedes riget penge.²⁶

Kort sagt var der i 1964 etableret den nødvendige lovhjemmel til at gennemføre eksproprieringen af de ønskede arealer. Ekspropriationen var således fuldt lovlig, selvom mange undervejs hævdede det modsatte.

I Folketingets Finansudvalg havde forsvarsordførerne drøftet skrivelsen af 4. november 1964 og var nået til enighed om at imødekomme Forsvarets ønsker, dog med en enkelt undtagelse nemlig Socialistisk Folkeparti

*Udsigt fra Kirkebjerg
over øvelsesterrænet på
Kallemærsk hede.*

og dets repræsentant Johannes Skræppenborg-Nielsen, hvis indvendinger, det er nyttigt at se lidt nærmere på. Fra Folketingets talerstol den 15. december 1964 forsøgte Skræppenborg-Nielsen at slå til lyd for, at forsvarsministeren tilbagekaldte sin skrivelse til Folketingets Finansudvalg. I SF, hvor man ikke kunne gå ind for ekspropriationen, mente man i stedet, at ekspropriationen af arealerne i Aal og Ho-Oksby kommuner var en så stor beslutning, at den fordrede en drøftelse i Folketinget af hensyn til beløbets størrelse og ikke mindst af hensyn til de store menneskelige problemer, der ville være forbundet med forehavendet.²⁷ Samtidig gjorde Skræppenborg-Nielsen det klart, at det var hans og SF's synspunkt, at forsvarsminister Victor Gram i virkeligheden skulle lade menneskene og jorden i Eventyrets Land i Sydvestjylland i fred, som han udtrykte det.²⁸ Synspunkterne faldt sikkert i god jord hos den befolkning, hvis jord lå inden for de 1840 hektar, der var tiltænkt ekspropriation til Forsvaret.

Det kan synes lidt mærkværdigt, at forslaget om at opgive alle ekspropriationsplanerne vest for Oksbøl, fremsattes af et politisk parti, der næppe havde overvældende mange sympatisører blandt områdets landbefolkning og sommerhusejere. Sagen var imidlertid den, at mange, også blandt politikerne, nok havde forståelse for de berørtes situation, men i dette tilfælde, kunne og ville de ikke komme dem til undsætning, med mindre nogen var klar til at løbe fra forsvarsforligets aftaler. Det er derfor sandsynligt, at det var folk blandt de berørte enten i form af sommerhusejere eller landmænd, der havde taget kontakt til netop Skræppenborg-Nielsen og SF, der var det eneste parti, der direkte var imod Forsvarets ønsker. I hvert fald gjorde man fra SF's side et forsøg på i det mindste at få gjort sagen om ekspropriationen til en folketingsbeslutning. Skete det, ville modstanderne vinde tid og dermed få bedre mulighed for at plante tvivlens frø blandt de 179 folkevalgte. Skræppenborg-Nielsens forsøg kom dog på et tidspunkt, hvor slaget om ekspropriationen i virkeligheden allerede var tabt.

"jaget væk fra hjemstavnen"

27. januar 1965 svarede forsvarsminister Victor Gram på SF's forslag om at tilbagekalde sin skrivelse til Folketingets Finansudvalg, hvilket han pure afviste.²⁹ Samtidig benyttede han lejligheden til at beklage den bekymring, som ekspropriationsplanerne skabte lokalt, men han understregede, at erhvervelsen af området var uundgåelig, såfremt man fortsat ønskede at udbygge Forsvaret på det grundlag, der var lagt med Forsvarsforliget i 1960.³⁰ Det vil sige, at man tilstræbte at få en stående styrke svarende til 2 1/3 brigade, og at man opbyggede et pansret infanteri udstyret med bæltedrevne pansrede mandskabsvogne, bælteartilleri og bæltekampvogne. Samtidig oplyste forsvarsministeren, at hækommandoen allerede havde overvejet andre placeringer nøje fx i området ved Borris Sønderland (eksproprieret 1902),³¹ men at Oksbøl-området ville være det lempeligste. Dertil kom det fordelagtige i beliggenheden ved Vesterhavet samt de tilstødende arealer, der tilhørte klitvæsnet, og som ville kunne fungere som opmarch- og sikkerhedsområde. Samtidig ville ekspropriationen af områder ved Børsmose, Grærup, Vejers og Mosevrå også betyde, at Forsvaret kunne begynde udflytningen fra København.

Svaret stillede dog ikke Skræppenborg-Nielsen tilfreds, og derfor gjorde han ministeren opmærksom på, at Forsvaret allerede rådede over 4.000 ha på egnen, og desuden ventilerede han sin bekymring, som han i øvrigt delte med mange lokale beboere ikke mindst i den daværende Ho-Oksby Kommune, at områdets store rekreative værdier ville gå tabt for eftertiden for både dyr og for mennesker. I stedet ville det blive indtaget af styrtbombere, kanoner og skarpskydninger.³² Samtidig tog Skræppenborg-Nielsen højde for argumentet, at det i det pågældende område ganske vist ikke drejede sig om den bedste landbrugsjord. Til gengæld, og det vejede efter hans mening tungt, var det jord, som generation efter generation havde kæmpet for. "Jord som dygtige jyske bønder ved et utroligt slid og ved et afsavn, som vi der lever i dag, næppe kender eller drømmer om, har fravristet heden. Mere end

M109 var et af de moderne bæltekøretøjer som Forsvaret modtog i 1965.

Centurion-kampvognen var Forsvarets primærkampvogn fra 1953-76.

100 års kulturarbejde vil forsvinde som dug for solen", som han følelsesfuldt udtrykte det.³³ Det værste er, tilføjede Skræppenborg-Nielsen, at omkring 120 familier simpelt hen bliver jaget væk fra deres hjemstavn. Også forsvarsministerens udtalelse om, at ekspropriationen ville komme til at koste 15-20 millioner, var Skræppenborg-Nielsen skeptisk overfor. For det beløb ville slet ikke, efter hans mening, slå til. Regnede man i stedet med det dobbelte beløb, ville sandsynligheden for at få regnskabet til at stemme nok være større. Det var således SF's og Skræppenborg-Nielsens synspunkt, at enhver, der havde beskæftiget sig med ekspropriationssagen, eller blot havde læst om den, ville vide, at den på en hel række meget vigtige områder – økonomisk, socialt – greb aldeles afgørende ind i hele egnens liv, hvis den blev gennemført.³⁴

Konklusionen var derfor i januar 1965, at SF og Skræppenborg-Nielsen på baggrund af disse tungtvejende grunde anbefalede, at Forsvarets ekspropriationsprojekt burde skrinlægges så hurtigt som muligt. Af hensyn til områdets befolkning og af hensyn til områdets rekreative værdier. "Intet land mangler almindeligvis tragedier, men ligefrem at tilstræbe tragedien er vist for meget af det

gode. Jeg anmoder derfor så indtrængende, som jeg kan, den højtærede forsvarsminister og hvert enkelt medlem af Folketinget om at medvirke til, at de påtænkte ekspropriationer i Sydvestjylland skrinlægges."³⁵

Skræppenborg-Nielsens følelsesladede tale er interessant, fordi den indeholder de fleste af modstandernes argumenter i forhold til eksproprieringen, som bestemt ikke var irrelevante, og som ikke mindst appellerede til den følelsesmæssige og immaterielle side af sagen. Alt det, som ikke bare kan købes for penge. Det handlede om, at man fra statens side betalte folk (godt) for at flytte væk, og at staten i den proces tillod sig at se stort på det arbejde, der i tidens løb var lagt i bedrifterne. Det gjaldt altså også frykten for, at ekspropriationen ville ødelægge naturen og afspærre de rekreative områder. Skræppenborg-Nielsen anvender da også udtrykket "Eventyrets Land" i sit forsøg på at overbevise sine politiske modstandere om, at de var i gang med at begå en kæmpe fejltagelse.³⁶ SF's og Skræppenborg-Nielsens synspunkter var en logisk forlængelse af partiets militærpolitik, der, ifølge Skræppenborg-Nielsen selv, gik ud på at få afrustet Danmark så snart som overhovedet muligt.

Trods påpegningen af de mange betænkeligheder, der kunne være ved at ekspropriere så stort et område, var der i Skræppenborg-Nielsens tale intet, der reelt kunne røkke ved sagens udfald. Alt i alt må man dog konstatere, at det var en yderst interessant alliance, der var opstået mellem de lokale bønder, sommerhusejere og SF. Modstanden mod ekspropriationen samlede dem, men ellers så de formentligt vidt forskelligt på det meste, det være sig Den kolde krig, Forsvaret, landbruget og naturen.

“vil man målet, må man også ville midlerne”

Alle øvrige politiske uoverensstemmelser til trods vakte de argumenter, der blev fremført af SF, utvivlsomt sympati hos ekspropriationsmodstanderne i bl.a. Grærup, Børsmose, Vejers, Mosevrå og Blåvand og andre steder. Men som de lokale modstandere stod også Skræppenborg-Nielsen ret alene med sine synspunkter. Alligevel finder man hos de øvrige forsvarspolitiske ordførere både sympati og forståelse for dele af SF's og Skræppenborg-Nielsens argumentation. Vandene skiltes imidlertid i synet på Forsvarets betydning for Danmark og landets forpligtelser i forhold til NATO-samarbejdet midt i den kolde krig. Kun SF mente helt at kunne se bort fra disse forhold, mens netop dette vejede tungere end alt andet for de øvrige partier. Og det var også det, der i sidste ende fik alle øvrige partier til at lade almenvellets og nationens interesser sejre og at tage den ny lov om ekspropriation i anvendelse, selvom konsekvenserne for nogle borgere i Sydvestjylland ville blive ubehagelige, idet man i samfundets interesse tillod sig at ophæve den ellers grundlovssikrede private ejendomsret.

Af forsvarsordførernes indlæg fornemmer man sagens kompleksitet. Således bakkede den socialdemokratiske ordfører Ralph Lysholt Hansen op om forsvarsministerens ekspropriationsforslag, men gav alligevel udtryk for betænkeligheder, hvorfor han måtte understrege, at sagen *ikke* var færdigbehandlet i Finansudvalget. Således havde debatten bevirket, at en stor materialesamling var kommet politikerne i hænde, og den gav anledning til, “en masse

spørgsmål til den højtærede forsvarsminister”, som Lysholt Hansen udtrykte det. Lysholt Hansen kunne ikke lade være med at ironisere over Skræppenborg-Nielsens meget følelsesladede indlæg, men gav ham ret i, at det ville være klogt at tage det menneskelige perspektiv med, når sagens realiteter skulle bedømmes.³⁷ Principielt var den socialdemokratiske ordfører enig med SF i, at sagen burde besluttes i Folketinget, men samtidig gjorde han opmærksom på, at Skræppenborg-Nielsen selv skulle have bragt dette op i Finansudvalget, hvis sagen skulle have været taget af programmet. Samtidig mindede han Skræppenborg-Nielsen om, at han og hans parti også havde stemt for den ny ekspropriationslov vedrørende fast ejendom, som SF dengang havde givet udtryk for tilfredshed med.³⁸ Den lov, som nu lod en ladeport stå åben i forhold til Forsvarets ønsker. Efter disse få forbehold kunne socialdemokraternes forsvarsordfører sige, at for Socialdemokratiet måtte baggrunden for drøftelsen og den endelige stillingtagen være den, at “vil man målet, må man også ville midlerne.”³⁹

I Venstre skabte sagen et større dilemma end hos socialdemokraterne. Således havde forsvarsordføreren Jens E. Foged et alvorligt problem. På den ene side gik Venstre ind for, at militæret skulle have de bedst mulige arbejdsbetingelser for at gennemføre den opgave, som var blevet dem pålagt af Folketinget. På den anden side var det også klart, at Venstre havde problemer i forhold til den grundlovssikrede private ejendomsret, der i videst muligt omfang skulle værnes om, hvis mulighederne var til stede. Sværest var det dog nok, at mange af de berørte netop var folk, der typisk stemte på partiet Venstre, hvorfor Foged tydeligvis måtte balancere på en knivsæg i forhold til Forsvarets ønsker og vælgerne. Det var derfor Venstres strategi at henvende forsvarsministerens opmærksomhed på klitdirektoratets arealer, der udgjorde ca. 6.000 hektar. Ved at udnytte disse arealer mere effektivt, dvs. lade Forsvaret benytte dem, mente Foged, at politikerne kunne komme nogle landmænd til undsætning og dermed begrænse angrebet på den private ejendomsret. I den henseende svarede Venstres

holdning nok i virkeligheden til en god del af de ekspropriationstruedes opfattelse af sagen.

Mindre bekymret var Jens Foged imidlertid for, at det kunne betyde, at disse arealer med skov og plantager ville gå til grunde, fordi disse klitarealer rent økonomisk ikke betød noget, og da de, efter hans vurdering, antageligt gav underskud hvert eneste år, fordi pasningen af dem var vanskeligere, end det var at få en indtægt ud af dem.⁴⁰ Derimod lagde Jens Foged stor vægt på, at de arealer, der endte med at blive eksproprieret, *ikke* måtte blive lukket af for civilbefolkningen. Befolkningen skulle fortsat have mulighed for at nyde godt af området – ikke mindst i sommerhalvåret.⁴¹ Venstre og Foged fandt det således beklageligt, at "man var nødt til at ekspropriere på steder, hvor folk havde boet i generationer. Det er en alvorlig sag uanset, om de er fattige eller rige."⁴² I det hele taget var Venstre på slingrekurs mellem hensynet til Forsvaret og almenvellet

og noget for Venstre så helligt, som den private ejendomsret og nogle kernevælgere i landbruget.

I det traditionelt forsvarsvenlige Konservative Folkeparti var forsvarsordfører Jørgen Jensen mere klar i mælet. Dels ønskede man ikke at bakke op om SF's forslag om at gøre sagen til en folketingsbeslutning, dels havde partiet antagelig kun ganske få vælgere i området at tage hensyn til. Forsvaret – en konservativ mærkesag – var i denne sammenhæng vigtigst, og når der tilmed var lovhjemmel til at sætte processen i gang, måtte det også ske. Som Jørgen Jensen slog fast: "Når vi ønsker et forsvar, så skal Forsvaret også have mulighederne, og det vil sige de nødvendige arealer."⁴³ De ekspropriationstruede jyder kunne altså ingen hjælp hente hos de konservative.

Fra det traditionelt mindre forsvarsvenlige Radikale Venstre var der heller ingen opbakning til SF's forslag. Således understregede Grethe Philip ganske vist, at det

*Intet usædvanlig ved første øjekast.
Kommer man tættere på, opdager man,
at den tidligere gård blot er en tom skal.*

var en alvorlig sag, og der skulle tages mange hensyn til de fastboende, til sommerhusejerne og til de mennesker, der boede i de omkringliggende områder, og som søgte rekreation i de tyndtbefolkede områder ud til Vesterhavet. Ikke desto mindre syntes det vigtigere for De Radikale, at ekspropriationen ville sætte skub i planerne om militærets snarlige udflytning fra Københavnsområdet, som ville skabe plads til (klassiske radikale mærkesager) påtrængende undervisnings- og boligbyggeri.⁴⁴ I øvrigt støttede man Venstres forslag om, at de rekreative områder *ikke* måtte blive utilgængelige for civilbefolkningen. Også de radikale gav udtryk for, at de, som andre partier, var indstillet på at skabe så gode vilkår som muligt for befolkningen, der hidtil havde boet i området.⁴⁵

Einar Bækgaard fra det lille liberale parti De Uafhængige var sidst i forsvarsordførernes talerække. Bækgaard startede med at beklage, at det desværre somme tider var nødvendigt at benytte sig af ekspropriationsretten, men i dette tilfælde var det nødvendigt. På linje med Venstre havde også De Uafhængige vanskeligheder med at finde den rette grimasse i forhold til vælgerne. På den ene side forsvarsvenlige og på den anden side svorne tilhængere af den private ejendomsret – og nu var nogle potentielle vælgere i knibe. Som Venstre ønskede De Uafhængige også, at forsvarsministeren afsøgte alle muligheder for at løse ekspropriationsspørgsmålet så skånsomt og hensynsfuldt som muligt. Som Venstre opfordrede også Bækgaard forsvarsministeren til at se nærmere på klitvæsnets arealer. Klitvæset ville nok have betænkeligheder ved at åbne disse områder, der, som han udtrykte det, "vel skal forhindre sandflugt, og det var granatnedslag og kampvogne naturligvis ikke befordrende for, men klitvæset måtte kunne forstå situationen", det vil sige, at så få som muligt skulle eksproprieres, var De Uafhængiges standpunkt.⁴⁶ Desuden tilføjede Bækgaard, at skulle en ekspropriation finde sted, om forsvarsministeren så ville sørge for, at de ekspropriationsramte ville få en forholdsvis lang tidsfrist til at afstå deres ejendomme.⁴⁷

"Det er altså ikke nogen tragedie"

Forsvarsminister Victor Gram benyttede herefter lejligheden til at udtrykke sin glæde over opbakningen til sagen, som herefter kunne færdigbehandles i Finansudvalget.

Oberstløjtnant Christian baron Gyldenkrone var kommandant i Oksbøllejren (1961-72) under terrænudividelserne. Omkring udvidelserne sagde han: "at der selvfølgelig var gået mange overvejelser gennem ham, men samvittigheden var i balance. Han var klar over, at han var med til at handle i en højere enheds – samfundets – interesse."

Ministeren gav samtidig udtryk for, at han ikke var ukendt med de komplicerede problemer, som sagen indebar, og han erklærede sig villig til at endevende alle problemer. Ministeren mindede dog samtidig om, at det var hans ansvar at opfylde konsekvenserne af forsvarsforliget fra 1960. Et forlig, der betød, at Forsvaret fik mere komplicerede opgaver at løse og derfor fik behov for mere øvelsesplads.⁴⁸

Forsvarsministeren benyttede også lejligheden til at opponere imod Skræppenborg-Nielsens frygt for, at området ville blive ødelagt for mennesker og dyr. Det er kun tilfældet, når der skydes med skarpt. Og i forhold til dyrene, så var der, ifølge forsvarsministeren, ingen steder, hvor dyrene trivedes så godt som på Forsvarets arealer. Ministeren erklærede sig derfor uenig i, at en ekspropriation af denne art på denne måde ville gribe afgørende ind i arealets natur og udseende. Samtidig understregede han, at landskabets mulighed for fortsat at blive brugt i rekreativt henseende, stadig ville være der. Således delte forsvarsministeren ikke frygten for, at naturen ville gå tabt ved at ekspropriere til Forsvaret.⁴⁹ "Det er ikke blot et spørgsmål om penge alene, men også et spørgsmål om at se de lysere punkter i denne sag. Jeg tror nemlig, at man på længere sigt må erkende, at statens ekspropriation af det pågældende område ikke alene vil sikre en særpræget egn med en særpræget natur, men også sikre åben adgang for befolkningen langt ud i fremtiden," sagde forsvarsminister Victor Gram.⁵⁰ Derimod ville naturen være truet, hvis arealerne i stigende grad blev udbygget med sommerhuse. Da ville naturen gå tabt for alle andre end sommerhusejerne.

"Det er altså ikke nogen tragedie", sagde forsvarsminister Victor Gram, "der er tale om i denne henseende; det er en proces, som vi har oplevet i så mange andre tilfælde, og som man kan beklage, men som er en konsekvens af den (forsvars-) politik, det høje ting med så overvældende flertal har besluttet."⁵¹ Samtidig var der ingen hjælp at hente hos Klitvæset i forhold til en mere effektiv udnyttelse af disse arealer, for ifølge forsvarsministerens udlægning af klitdirektørens ord, ville det ikke kunne lade sig gøre, da

det ville medføre sandflugt.⁵² Udtalelsen vakte undren, og blandt modstanderne var der flere, der havde svært ved at forstå alliancen mellem Forsvaret og Klitvæset.⁵³ Ligeledes undrede nogen sig over, hvorledes tankerne om kulturministeriets naturpark fra Skallingen i syd til Tipperne i nord kunne forenes med militærets tilstedeværelse.⁵⁴

Som det fremgår af debatten, stod SF reelt alene med deres støtte til beboerne i området vest for Oksbøl. Ganske vist fremkom der nogle små halvhjertede forslag til ændringer fra Venstre og De Uafhængige, der havde vælgere i klemme og derfor havde betænkeligheder, men det var uden betydning og fungerede vel mest som et figenblad eller en kattelerm, fordi både Venstre og De Uafhængige udmærket må have vidst, at ekspropriationerne kunne vedtages af socialdemokraterne og de konservative alene, hvad de også endte med at blive.⁵⁵ At både Venstre og De Uafhængige overordnet set gik ind for ekspropriationerne synes sikkert, men udadtil og over for vælgerne ville man kræve nogle indrømmelser og så ellers lade andre gøre "det beskidte arbejde". Alle ordførerne var indforstået med, at ekspropriationen skulle finde sted så hurtigt som muligt ikke mindst af hensyn til forsvarets behov, men formentlig i endnu højere grad med hensyn til prisen på den forestående ekspropriation; havde det ikke været tilfældet, kunne Venstre og De Uafhængige jo have bakket SF's modstand op, hvad de undlod at gøre. Endnu engang stod det klart, at staten med loven i hånd ville ekspropriere "Eventyrets Land". Og det var altså ikke nogen tragedie, efter forsvarsministerens mening.

"mit parti vil ikke være med til al denne galskab"

Den 1. juni 1965 fandt anden og sidste behandling af ekspropriation af arealerne i Ho-Oksby og Aal kommuner sted. Her kunne socialdemokraten Ralph Lysholt Hansen på Socialdemokratiets, Venstres, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstres vegne anbefale, at man stemte imod SF's anbefaling til forsvarsministeren om at trække sin skrivelse af 4. november 1964 til finansudvalget

Naturen har sat sit præg på det lille hus, hvor der sikkert engang var en lille prydhave, hvor græs, krat og træer nu har taget over.

tilbage. "Sagen skal efter vores indstilling efter sædvanlig praksis færdigbehandles i Folketingets Finansudvalg".⁵⁶ Skræppenborg-Nielsen måtte erkende sit nederlag og ytrede i den forbindelse sin skuffelse over resultatet. "På et tidspunkt, hvor vi mangler penge, så kan militæret bare gabe op. De efter danske forhold meget store ekspropriationer, der nu skal foretages i Sydvestjylland, er naturligvis ikke blot et spørgsmål om penge, det er meget, meget mere, det er spørgsmålet om at jage folk væk fra deres

Området skulle fortsat se beboet ud. Her er det Vejers gamle skole, der blev i opført 1900 og fungerede indtil 1964. Bygningen er et godt eksempel på, hvorledes de gamle tomme bygninger tilfører landskabet historie og karakter, når de vedligeholdes.

hjemstavn, det er spørgsmålet om helt eller delvist at ødelægge et landskab, der næppe findes mere særpræget og smukkere noget andet sted i landet, og det er spørgsmålet om det rimelige i at lægge vort militær – så længe vi nu vil have det og de byrder, det uvægerligt medfører – over på en enkelt egns befolkning,” fastslog han. ”Det, et folketingsflertal her lægger op til, er at udforme og bekoste vel nok Skandinaviens største militære øvelsesplads. Mit parti vil ikke være med til al denne galskab”, lød Skræppenborg-Nielsens afsluttende svada.⁵⁷

Galskab, det var netop sådan, sagen opfattedes blandt en del af de lokale modstandere af ekspropriationen. De var frustrerede over, at Forsvarets udvidelser lige netop skulle ramme dem og tvinge dem fra deres hjem eller ejendom. Til gengæld, må man konstatere, var hele scenen fra Forsvarets og statens side yderst velforberedt, og i de følgende år frem til begyndelsen af 1970'erne skulle modstanderne, der, som sagen skred frem, også blev færre og færre, blot sprælle forgæves i nettet. Således forsøgte borgergruppen Vestjysk Forening undervejs at appellere til Folketingets ombudsmand professor Stephan Hurwitz, fordi de mente,

at forsvarsministeren, for at kunne ophæve ejendomsretten med ekspropriationslovene, skulle føre bevis for, at ekspropriationen nu også tjente almenvellets interesser.⁵⁸

Det var at klynge sig til et halmstrå. Svaret må da også have været nedslående, fordi ombudsmand Hurwitz, ifølge et indlæg i Vestkysten, ikke fandt nogen grund til at kritisere de militære Oksbøl-ekspropriationer, men at sagen da kunne prøves ved domstolene, som han lakonisk havde udtrykt det, ifølge Vestkysten.⁵⁹ Tilbage var kun for de mest indædte modstandere at trække tiden ud og ellers sælge sig så dyrt som muligt.⁶⁰ Det blev for nogle en opslidende og bitter kamp mod overmagten. En kamp, som de aldrig havde haft en chance for at vinde.

Ekspropriationen bliver en realitet

Torsdag den 14. juli 1966 indkaldte kommissarius ved statens ekspropriationer i Jylland Fritz Johan Boas til en besigtigelsesforretning på Turisthotellet i Oksbøl. På mødet kunne de berørte fremkomme med bemærkninger til projektet. Der var tale om en foreløbig prøvelse, ”medens

Andreas Lehnemanns gård i Børsmose (formentlig 1950'erne). I dag er kun stuehuset tilbage.

de fornødne ekspropriationer til anlægget vil finde sted ved en senere forretning" som det hed i indbydelsen.⁶¹ På mødet kunne oberstløjtnant Ole Hansen oplyse, at militæret regnede med 1. november 1967 som overtagelsesdag, men det var muligt, at den dato ville blive udskudt, hvis sagen trak i langdrag. Samtidig kunne han oplyse, at det var blevet pålagt militæret at tage så stort et hensyn til de ekspropriationsramte som muligt, så de kunne få rimelig tid til at finde et sted at bo, når militæret overtog deres ejendomme.⁶²

Efter Finansudvalget bevilligede penge til ekspropriationen, tog protesterne til, og det forudsigelige slagsmål om prisen for ekspropriationen gik i gang. Således havde forsvarsminister Victor Gram i begyndelsen talt om et beløb i størrelsesordenen 15-20 millioner. I 1966 var nogle Varde-borgere, ifølge Vestkysten, kommet frem til nogle helt andre tal nemlig 62.800.000 kroner! Dette beløb blev dog blankt afvist af forsvarsministeren, der, ifølge avisen, mente at udgifterne næppe ville overstige 25 millioner kroner.⁶³ En artikel i Jyllands-Posten ville vide, at erstatningskravene fra lodsejerne løb op i 100 millioner kroner.⁶⁴ Ekspropriationsplanerne førte desuden til mange verbale konfrontationer og en voldsom polarisering i de små samfund.⁶⁵ Protesterne kom fra lokale beboere, sommerhusejere, lokale naturfredningsfolk, turistforeninger, politikere, dagblade samt den førømtalte borgergruppe Vestjysk Forening.⁶⁶ Mere end 30.000 underskrifter indsamlede de lokale imod det statslige overgreb, dog uden den ønskede effekt.⁶⁷ Striden fortsatte, og på den sidste dag i marts 1967, måtte oberstløjtnant Ole Hansen konstatere, at sagen var blevet forsinket, og at ekspropriationerne ville komme til at strække sig over mere end et år. Således at Forsvaret først i efteråret 1968 ville få råderet over arealerne.⁶⁸ Omkring maj 1967 kunne man i Jyllands-Posten læse, at de første 20 af i alt 292 ekspropriationer nu var sendt til kgl. kommissarius F.J. Boas, og at de egentlige ekspropriationsforretninger kunne begynde i sidste uge af juni. Sagerne blev ifølge avisen klargjort 20 ad gangen, således

at man først gjorde alle de fastboendes forhold færdige (i alt 69 landejendomme og 43 helårsbeboelser). Derefter kom turen til de 85 sommerhuse og 95 udstykkede sommerhusgrunde. Herudover var 85 grunde under udstykning i februar 1966, men disse udstykninger regnede man

"Da lyngens sidste partisan kapitulerede i april 1970". Andreas Lehnemann foran sin gård med flaget symbolsk på halv stang.

Den sidste dag. Andreas Lehnemann tager imod i køkkenet. Pressen er til stede. I baggrunden ses landoverbetjent Sulkær fra Oksbøl.

med, nu var indstillet.⁶⁹ Det var mange sager, men ifølge Jyllands-Postens artikel, forventede ekspropriationskommissionen at kunne ekspropriere 10 ejendomme hver fjortende dag, hvilket betød, at sagen ville være afsluttet i løbet af 1½ år. Kommissarius vurderede således sagerne, hvorefter lodsejerne blev indkaldt til ekspropriationsforretning. Herefter fik lodsejeren et pristilbud. Det kunne accepteres øjeblikkeligt eller lodsejerne kunne bede om 14 dages betænkningstid, og hvis man stadig ikke kunne nå enighed, ville sagen blive indbragt for en taksationskomité.⁷⁰ Denne fremgangsmåde var vanskelig ikke mindst for lodsejerne, fordi der reelt blev sat et prismærkat på deres bedrift, der i adskillige tilfælde også var et livsværk. Således kunne fremgangsmåden virke både uværdig og som en regulær magtdemonstration, som Kayser Nielsen har betegnet det.⁷¹

De første ekspropriationer blev foretaget d. 13. juli 1967 og fandt, ifølge Vestkysten, sted i god ro og orden.⁷² Dagen efter kunne Vestkysten oplyse, at de ti første alle gik ind for ekspropriationskommissionens tilbud, og at aftalen

nu var, at lodsejerne kunne blive boende indtil november 1968.⁷³ Den 1. november 1968 skulle alle beboerne være ude af deres ejendomme, så Forsvaret kunne overtage området, men da de sidste endnu ikke var ude den 31. oktober 1968, måtte de leve med, at den militære aktivitet i området gik i gang.⁷⁴ Fristen for de lokale beboere blev imidlertid forlænget til 1. marts 1969. Herefter var der indtil sidst i januar 1970 blot to beboere tilbage i området nemlig Tage Harborg,⁷⁵ og derefter og frem til den 7. april 1970 kun én, nemlig Andreas Lehnemann, der blev sat ud af sin gård i Børsmose med Gestapo-metoder, som han kaldte det i Politiken. Et hårdt slag for den 71-årige mand, der havde boet på gården siden 1920, og før ham havde hans far haft gården i 40 år.⁷⁶ Eller som det formuleredes med en farverig overskrift i Politiken: "Da lyngens sidste partisan kapitulerede".⁷⁷ Mere end 300 ejere og 30 brugere blev berørt af ekspropriationen, der i alt løb op i 45 millioner kr.⁷⁸ Udgifterne blev således mere end dobbelt så store som de 15-20 millioner, forsvarsministeren omtalte i begyndelsen. Det skyldtes prisudviklingen, men det skyldtes også, at de lokale fik en god pris, og ekspropriationskommissionen i nogle tilfælde, populært sagt, kunne lukke munden på nogle af skeptikerne med pengesedler. Således lå de første erstatninger på mellem to og fem gange ejendomsværdien efter 13. almindelige vurdering.⁷⁹ Af de offentliggjorte udskrifter fra forhandlingsprotokollen for ekspropriationskommissionen fremgår de faktiske beløb.⁸⁰

Netop erstatningsudmålingerne blev naturligvis også efterfølgende kilde til nogen utilfredshed blandt de eksproprierede, fordi udmålingerne for nogle virkede vilkårlige, således at nogen tilsyneladende fik for mange penge for ejendom med dårlige bygninger, mens andre med eksempel velholdte bygninger forholdsæssigt fik for lidt. Værre blev det, da Folketinget i 1968, uafhængigt af beghederne i Sydvestjylland, som en del af en skattereform vedtog, at folk, der fik deres ejendom eksproprieret, ikke skulle betale kapitalvindingsafgift.⁸¹ Loven havde tilbagevirkende kraft fra 1. januar 1968, således at de, der havde

fået deres ejendom eksproprieret i 1967 skulle betale skat af deres erstatning, mens de senere eksproprierede udgik det. Dette havde en slagside, fordi man af hensyn til de fastboende netop var begyndt med denne gruppe, da de havde det største behov for en afklaring, mens bl.a. sommerhusejere og spekulanter skulle afvikles sidst, men nu pludselig undgik kapitalvindingsskatten. Ingen tvivl om, at dette kun forringede modstandernes allerede blakkede retfærdighedsfølelse, og tillige bidrog til opfattelsen af magtarrogance og overgreb hos de ramte.⁸²

Ekspropriationen blev helt åbenlyst for nogle en lang og smertefuld proces, men selvom det vel nok er modstanden, der har fyldt mest i eftertiden, så hører det med i det samlede billede, at kun en ganske lille procentdel af de eksproprierede faktisk ankede erstatningsstørrelsen.⁸³

Mange år senere blev modstandernes "onde ånd" F.J. Boas interviewet af Jyllands-Posten i anledning af sin 60 års fødselsdag. Interviewet er interessant, fordi det sammenfatter og uden omsvøb fremlægger hans erfaringer som kgl. kommissarius. Omkring sit arbejde med ekspropriationerne sagde Boas til avisen: "jeg gør i mit arbejde ofte ondt mod mennesker. Jeg gør dem fortræd. Jeg ved det og handler derefter. Jeg søger at mildne konsekvenserne og give folk en forståelse eller i det mindste en fornemmelse af, hvorfor jeg gør sådan." Ekspropriationer er altid en konfrontation – ofte en hård – imellem teknik og mennesker. Det betyder, at de mennesker, der står over for den nådesløse ekspropriation kan føle at livet ikke længere er værd at leve, at alt styrter sammen om dem, og at de lige så godt kan give op, forklarede han i et tilbageblik Jyllands-Postens medarbejder. Samtidig slog den erfarne embedsmand også fast, at det efter hans opfattelse, oftest var ekspropriationernes erstatningsbeløb der var det ømtåleligste punkt. "Det kan være svært at overbevise folk om, at de får penge nok for den jord eller den ejendom, de må afgive til det offentlige. Men staten kan ikke erstatte alt i penge og kan ikke betale for alt – navnlig ikke svien og smerten, udtalte han." Hans afsluttende kommentar

baseret på en lang erfaring i faget "Vi skal jo alle leve, og det går nu engang bedst i fordragelighed. [...] Det gælder da ikke mindst, når man står derude – ansigt til ansigt med mennesker, der måske skal aflevere noget, de har holdt af og føler sig nært knyttet til. Så nytter det ikke blot at vifte med pengene. For penge er stadig ikke alt..."⁸⁴

Et helt nyt landskab

Resultatet af ekspropriationerne blev, at Forsvaret fik et sammenhængende øvelsesområde, hvor man kunne føre en forstærket bataljon i nogenlunde rigtigt rum såvel i bredde som i dybde. Arealet måler således fra Blåbjerg Plantage til Blåvand 21 kilometer og har en bredde på omkring 10 kilometer.⁸⁵ For lokalsamfundet var resultatet, at de mindre bebyggelser ved Børsmose, Kærgård, Mosevrå, Bordrup, Vejers by og Grærup by, der ikke var landsbyer, men små klynger af huse, helt forsvandt. I dag finder man stadig mange af de eksproprierede bygninger i området.

Ingen, der kører igennem det militære øvelsesområde ved Oksbøl tæt ved nogle af landets mest populære turiststeder, undgår at bemærke dette mærkværdige område. De forladte gårde, husmandssteder og huse ligger tilbage i landskabet, næsten som da deres ejere forlod dem for mere end 45 år siden. De afblændede døre og vinduer med de påmalede vinduer slår en med følelsen af forladthed. Engang var det opdyrket agerland, der dannede grundlaget for mange familiers tilværelse, men efter militærets overtagelse ændrede landskabet karakter. Det tidligere opdyrkede land groede til med krat og græs.

At landskabet fik denne karakter var bl.a. et resultat af forhandlinger mellem Forsvarets bygningstjeneste og Fredningsplansudvalget i Ringkøbing og Ribe Amter. Således ønskede man, at området også fremover skulle se beboet ud. Derfor lod man mange af de bedste bygninger stå, mens de dårligste forsvandt. Samtidig skoddede Forsvaret bygningerne til, og de karakteristiske sprossevinduer blev malet på.⁸⁶

Kirkerne i Mosevrå og i Børsmose, der lå inden for det eksproprierede område undgik ekspropriationen og er fortsat i brug, til trods for, at deres menigheder ikke længe bor i nærheden. Undervejs i processen frygtede nogle også for de to kirkers videre skæbne, og en Peter Vejrup skrev et digt med den noget sentimentale titel "To kirker skal dø".⁸⁷ Helt så galt gik det ikke, og der foretages stadig kirkelige handlinger i de to små kirker, selvom de ligger på militært område. Digtet udtrykker imidlertid en del af de mangfoldige bange forudannelser, som uvisheden omkring ekspropriationen til Forsvaret fremkaldte hos mange. Således forestillede mange sig måske, at områderne ved Grærup, Børsmose og Vejers ville komme til at ligne den afspærrede Kallesmærsk hede. Det er den form for undergangsstemning, man fornemmer, i breve og læserbreve og avisartikler skrevet af ekspropriationsmodstanderne, der ofte for at sætte triumf på brugte referencer til den forhadte

tyske besættelse af Danmark 1940-45 eller helt tilbage til krigen i 1864. Ingen tvivl om, at både modstandere og tilhængere i kampens hede smurte ekstra tykt på, når de fremsatte deres prognoser for fremtiden. Modstandernes fremtidsvisioner blev ofte mere dystre, end der var belæg for, mens tilhængerne af eksproprieringen havde en tendens til at underdrive konsekvenserne.

Efterhånden som processen skred frem, og uvisheden om udfaldet blev forvandlet til nederlag til ekspropriationsmodstanderne, blev usikkerheden hos de mest hårdnakkede modstandere afløst af bitterhed og skuffelse over det system, som de følte havde svigtet dem. Det fremgår meget tydeligt af ekspropriationens mest stædige modstander Andreas Lehnemann, der i forordet til sine to bind breve, dokumenter og udklip skrev: "Vi troede på vor grundlovsmæssige ejendomsret. Men hvad aner menigmand om alle de fortolkninger af lovparagrafferne, de

En aftale mellem Forsvaret og fredningsplansudvalget blev det bestemt, at området fortsat skulle se beboet ud. Vinduer og døre blev skoddet til, og de karakteristiske sprossevinduer blev malet på.

lærde kan strides om i årevis uden at blive enige, og det viste sig her, at hensynsløse embedsmænd har let spil over for en befolkning, der håber og tror på, at ret og retfærdighed sker fyldest.”⁸⁸ Ingen tvivl om, at det var en rystet og dybt skuffet mand, der skrev disse linjer.

Følgen af indgrebet i området vest for Oksbøl blev et helt nyt landskab. Og i dag tænker vel kun de færreste, der passerer området, over de stærke spændinger og følelser, som ”Ekspropriationen af Eventyrets Land” dengang udløste. Forsvaret bruger stadig flittigt området, der dækker omkring 6.500 hektar, og som dermed er det største og eneste terræn i Danmark, der kan bruges i forbindelse med større militære øvelser,⁸⁹ mens egnens gæster undrer sig over landskabet og de forladte huse, når de kører i ”Eventyrets Land”.

Militæret og holdningen til skydeterrænet

Skyde- og øvelsesterrænet ved Oksbøl tilhører Forsvaret og dermed staten. Det er Forsvaret, der har brugsretten til områderne, og det er Forsvaret, der står for den nødvendige vedligeholdelse af bygningerne. Allerede fra begyndelsen forsvandt de første og ringeste bygninger, og siden er der løbende forsvundet mange af de tilskodede bygninger i form af hele gårde, ladebygninger, stalde osv., senest er der ved årsskiftet 2014-15 nedrevet nogle af militærets tidligere udlejningsejendomme langs Blåvandvej. Men endnu har man en god fornemmelse af det kulturlandskab, der engang lå her domineret af små gårde og husmandssteder.

Ansvar for og opsynet med de tomme huse er placeret hos Leder Terræn i Oksbøllejren, der nu og da skal tage stilling til et hus eller en gårds videre skæbne. Dette sker i nogle tilfælde først efter et samråd med Hærens Operative Kommando (HOK), der endeligt afgør, om bygningen tjener øvelsesmæssige formål som de to tidligere skoler i Mosevrå og Børsmose eller som shelters, pejlemærker i landskabet eller lignende, i så fald vil man oftest sætte dem

En af militærets tidligere udlejningsejendomme kort inden tiltrængt nedrivning i december 2014. På længere sigt kunne den historisk interesserede imidlertid frygte, at husene langsomt helt forsvinder. Det ville gøre landskabet kedeligere og vidnesbyrdene om det, der er blevet kaldt: ”et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden Anden Verdenskrig”, ville udviskes og blive helt væk. Til eftertidens fortrydelse.

i stand. Anderledes er det, hvis bygningen ikke tjener et egentlig formål og efterhånden er kommet til at udgøre en sikkerhedsrisiko for soldaterne, så bliver den fjernet. Det siger sig selv, at det i sidste ende naturligvis er et økonomisk anliggende og et spørgsmål om prioriteringer – selvom Forsvaret gerne ville istandsætte, er de økonomiske midler så nødvendigvis til stede? Ikke desto mindre spiller mange af de eksproprierede bygninger, der ligger tilbage i skydeterrænet altså fortsat en vigtig rolle i de militære øvelser, så selvom det måske ville være hensigtsmæssigt at fjerne bygningerne ud fra et økonomisk synspunkt, vil dette formentlig og forhåbentlig kun ske langsomt og i begrænset omfang, og der vil fortsat blive afsat penge til vedligehold, således som det eksempelvis er sket med den bygning, der ligger i tilknytning til Mosevrå kirke, der for nylig er blevet sat flot i stand.

Det er således Forsvarets fortjeneste, at der endnu er så mange af de gamle bygninger tilbage i området til trods for, at det er 45 år siden, at områdets sidste beboer forlod sin gård. Desværre oplever også Forsvaret forskellige former for hærværk på bygningerne, og ikke mindst overmaling med graffiti kan skæmme husene voldsomt og i sidste ende tale for nedrivning. I forbindelse med en nedrivning ansøger Forsvaret om tilladelse hos kommunen, og da ingen af gårdene er fredet, gives tilladelsen også, med mindre der er tale om ganske særlige forhold. I den forbindelse kan historisk interesserede jo blive helt bekymrede for bl.a.

Andreas Lehnemanns gård ved Børsmose, hvor kun stuehuset står tilbage og trænger til vedligeholdelse. I første omgang kan man jo blot nære et fattigt ønske om, at den ligger taktisk rigtigt, så det er ikke den næste bygning, Forsvaret vil have fjernet. Ikke mindst fordi denne bygning, men også flere andre har både historisk og formidlingsmæssig stor værdi.

Hver eneste gang en bygning forsvinder, og der vil forsvinde flere, som tiden går, forsvinder store og mindre stykke af historien. Dermed ikke sagt, at det hele skal omdannes til et frilandsmuseum, slet ikke! Det er i sagens natur

Et godt eksempel på, hvorledes Forsvaret har renoveret naboejendommen til Mosevrå kirke. Huset er blot en skal, med påmalede vinduer, men det klæder både landskabet og kirken. Havde man i stedet valgt at fjerne huset havde det bidraget til at gøre landskabet mere øde og goldt. Lokaltiteten passeres i sommerhalvåret af i titusindvis af sommergæster.

Andreas Lehnemann i Børsmose var den sidste, der forlod sin gård i april 1970. Lehnemann blev synonym med det, man kunne kalde "kampen for hjemmet". Kun stuehuset er i dag tilbage, og kampvognsspor har pløjet den tidligere gårdsplads op. Huset trænger til vedligeholdelse, og man kan håbe at Forsvaret vil sætte det i stand (nødtørftigt), fordi dette hus har både historisk og fortælle-mæssig værdi for eftertiden. Det kan snart være for sent.

også helt umuligt, så længe der er tale om en fungerende arbejdsplads. Problemet er snarere at få gjort, i første omgang Forsvaret og dernæst områdets mange turister, men naturligvis også kommunens indbyggere, opmærksom på, at vi i dette område har et helt særligt kulturlandskab (de forladte bygninger) og en meget smuk natur, og at de to ting hører sammen.

Ganske vist er der ikke længere lokalt liv i det militære område, bortset fra militærets egne aktiviteter, men til gengæld har især kronvildtet taget området i besiddelse. Danmarks største bestand af fritlevende kronvildt. For så vidt er det bemærkelsesværdigt, at kronvildtet befinder sig så godt i øvelsesterrænet, men det er tilfældet.⁹⁰ Fra den gamle bronzealderkyst lidt øst for Grærup Langsø kan man

Et kig ind i det der engang var et køkken. Komfur, flisebeklædning og gulve er fjernet. Kun den tomme skal står tilbage. Sammenlign i øvrigt med billedet side 54.

Et eksempel på, at husene jævnligt skal ses efter, da de ellers forgår.

se dyrene fouragere uforstyrret, fordi mennesker ikke må færdes uden for vejene. Det er et unikt syn i et unikt landskab, der netop ikke ligner alle mulige andre landskaber, hvor de små landejendomme på de magre jorde er blevet udstykket til ensartede sommerhusarealer, hvilket nok ville have været det mest sandsynlige. De små landbrug, der dengang prægede området og landet i det hele taget, ville have været nedlagt og en del af en eller to kæmpebedrifter.

Det kan vi let se i dag, mens det er sværere at bebrejde datidens landbrugere for ikke at have forudset dette.⁹¹

Mens områdets natur således kan synes åbenlys for de fleste, og det er også et område Forsvaret gør meget ud af jf. drifts og plejeplanerne.⁹² Så spiller til gengæld områdets historiske dimension stadig kun en meget lille eller slet ingen rolle for Forsvaret. Derfor er det vigtigt i de kommende år at gøre opmærksom på, at der med de militære ekspropriationer af arealerne i Aal og Ho-Oksby kommuner eller "Ekspropriationen af Eventyrets Land", er tale om et ganske dramatisk og usædvanligt kapitel i den nyere Danmarkshistorie, som eftertiden utvivlsomt vil interessere sig for og forsøge at forstå. Der er allerede nu tale om et erindringssted, men alle er bare ikke helt klar over det endnu. Det er jo også kun knap 50 år siden og altså endnu inden for mands minde, hvilket målt med historiens sædvanlige alen knapt nok er blevet "rigtig" historie endnu.

Sammenfatning og konklusion

Ekspropriationen af arealerne i Ho-Oksby og Aal kommuner er blevet kaldt et af de værste overgreb mod en lokalbefolkning siden Anden Verdenskrig. 1.840 hektar blev i slutningen af 1960'erne eksproprieret, og mere end 300 landbrugere, husejere og sommerhusejere måtte overlade deres ejendom til Forsvaret, og området blev affolket. "Ekspropriationen af Eventyrets Land", som sagen siden blev døbt, handlede bl.a. om, at beboere frygtede, at deres skønne egn og natur ville blive afspærret og ødelagt af militæret, samtidig med at indbyggere blev købt ud af deres hjem.

Det er en dramatisk historie, der ligger bag dette næsten udforskede kapitel af den nyere danmarkshistorie. Tilbage i landskabet ligger endnu de spredte bygninger og vidner om den historie, der udspillede sig sidst i 1960'erne, og som skulle omforme landskabet.

Da rygterne om ekspropriationen i begyndelsen af 1960'erne blev mere end blot rygter, var befolkningen på

egnen på ingen måde ukendt med militærets tilstedeværelse. Militæret havde siden 1929 rådet over et 4.000 hektar stort areal på Kallesmærsk hede. Udviklingen på den internationale politiske scene med bl.a. Cuba-krisen i 1962 betød dog, at den kolde krig blev varmere end nogensinde, og da Danmark havde tilsluttet sig NATO-alliancen, havde politikerne samtidig forpligtet sig til at udbygge og modernisere forsvaret senest ved forsvarsforliget i 1960. Forsvaret krævede mere plads, og den fandtes i Sydvestjylland, hvor militæret allerede havde en hel del land.

I det omfang, at det giver mening at tale om et overgreb på lokalbefolkningen, skyldes det, at modstanderne af ekspropriationen var oppe imod en mægtig modstand, der med et velsmurt juridisk apparat i ryggen og med loven i hånd let kunne tvinge de lokale beboere ud af deres hjem.

Denne voldsomme indgriben i et lokalområde blev af nogle anset som en trods alt acceptabel mulighed for at sælge bedriften til en fornuftig pris til at købe nyt for. Mens andre opfattede det som et statsligt overgreb, en princip-sag, og en stærk modvilje mod at lade sig forflytte opstod, fordi man følte sig knyttet til stedet. Langsomt måtte selv de mest modvillige dog resignere og erkende, at almenvellets interesser overtrumfede lokalbefolkningens.

Det specielle landskab, der fremkom ved ekspropriationen og affolkningen, domineres endnu af de forladte huse, og rummer et stort potentiale i forhold til at formidle og forstå områdets særpræg og dramatiske historie, som Forsvaret indtil videre ikke har været så interesseret i. Således vil det i de kommende år handle om at gøre Forsvaret, men også alle andre, opmærksom på, at bygningerne fortæller et dramatisk kapitel af Danmarks historie, og som helt sikkert også vil interessere eftertiden, hvorfor vi bør værdsætte og værne om ikke alle bygninger i området, så dog sørge for det nødvendige vedligehold af centrale historisk interessante bygninger også fremover. Det er imidlertid også min opfattelse, at Forsvaret gerne vil medvirke til dette arbejde.

For områdets natur gik det bedre, end de mest pessimistiske modstandere forudså. Således bevarede man de rekreative områder ved kysten på nogle mindre områder nær og har en betydelig udbygget turisme. Samtidig lever der også en stor vildtbestand i området, der ikke kun består af bombekratre. Ikke mindst Oksbøl by fik med ekspropriationerne glæde af en lang række nye arbejdspladser. Landbruget i området ville antageligt, hvis det ikke dengang var blevet tvangsafviklet, have været koncentreret på nogle få ejere i dag, hvis ikke helt afviklet og udstykket.

Det store spørgsmål er måske derfor i virkeligheden, om ikke naturen i sidste ende blev en af vinderne, fordi Forsvarets og Klitvæsnets interesser sikrede et stort sammenhængende område med vestjysk natur. Hvis arealerne i stedet var blevet udstykket til sommerhusgrunde, så var naturen dels kommet til at ligne alle andre sommerhusområder, og dels var naturen blevet helt grundlæggende forandret.

I dag har man i området den situation, at der er én lodsejer nemlig Forsvaret, som det alt andet lige må være nemmere at føre dialog med end hundredevis af lodsejere, sådan som det sandsynligvis kunne have været tilfældet, hvis ekspropriationen var blevet forhindret. Der er ingen tvivl om, at Forsvarets tilstedeværelse belaster naturen med skydninger og bælte køretøjer især på Kallesmærsk hede. Det står ikke til diskussion. Områderne omkring Grærup, Vejers, Mosevrå, Børsmose henligger derimod i langt højere grad som naturområder, som alle kan have glæde af. I den forstand må man nok konstatere, at ekspropriationsmodstanderne mest dystre forudsigelser langt hen af vejen er blevet gjort til skamme.

Var der tale om "det værste overgreb mod en lokalbefolkning siden 2. Verdenskrig?" Undersøgelserne i det ovenstående peger på, at ordvalget er for dramatisk, fordi det synes at antyde, at ekspropriationen både tangerede det meningsløse og det ulovlige, og det var *ikke* tilfældet. Det var Davids kamp mod Goliath, men i modsætning til den bibelske fortælling med en helt forudsigelig sejr til Goliath.

Alt i alt handler historien om ekspropriationen om en lokalbefolkning, der måtte bøje sig for almenvellets krav. Den handlede om evigt aktuelle temaer som økonomi, men også så vigtige spørgsmål som forholdet mellem den grundlovssikrede ejendomsret sat over for nationale interesser og i sidste ende forholdet mellem fornuft og følelse. Det var en ulige kamp, hvor man dog må anerkende modstandernes hårdnakkede, men også helt umulige kamp for deres ejendomme og deres kærlighed til det, som de med digteren Thomas Langes ord, kaldte "Eventyrets Land". Den kamp som de allerede fra begyndelsen var dømt til at tabe. Som det blev sagt i debatten "vil man målet, må man også ville midlerne", og det blev befolkningen i "Eventyrets Land", der måtte bøje sig.

John V. Jensen kan kontaktes på jvj@vardemuseum.dk

Noter

1. Niels Kayser Nielsen: *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*. Århus 2005, s. 196.
2. For en mere detaljeret analyse af de lokale modstanderes synspunkter, vil jeg henvise til Kayser Nielsen, kapitlet Bemægtigede steder – Ekspropriationen af Eventyrets Land i Vestjylland.
3. Bent Vilslev Petersen: Sandet, vandet og engene. Forord til Thomas Lange: *Eventyrets land. Et billede af naturen ved Blåvandshuk* (1885), 2. udgave. Oksbøl 1994, u. sidetal.
4. Vilslev Petersen, u. sidetal.
5. Iver Iversen: *Fra Danmarks far west* (1884). I: Hans Qvesel (udg.): *Vestjyske skildringer*. Esbjerg 1980, s. 22.
6. Lydik Andreas Lehnemann: *Ekspropriationen af Eventyrets Land – breve og udklip mv*. 1. Nørre Nebel 1976-77, s. 20f. Lehnemann fortalte i et avisinterview, at halvdelen af hans agerjord i Grærup og Børsmose blev eksproprieret af det danske militær til den tyske værnemagt i 1941.
7. Kayser Nielsen, s. 169.
8. E. Buhl: Tiden 1945-79. I: Leif G. Ipsen (red.): *Oksbøllejren gennem 50 år*. Oksbøl 1979, s. 51ff.
9. Er vi købt eller solgt? *Vestkysten* 21. marts 1963; Kayser Nielsen, s. 170.
10. Buhl, s. 52.
11. Buhl, s. 46.
12. Finansudvalget behandler normalt kun finansloven og tillægsbevillingsloven samt statsrevisorernes endelige betænkning over statsregnskabet. Udvalget behandler herudover et stort antal bevillingsansøgninger (aktstykker) fra ministre. Hvis Finansudvalget tiltræder bevillingsansøgningen er ministeren stillet som om hele Folketinget havde givet sit samtykke. www.ft.dk.
13. Argumentationen svarer nøje til den oberstløjtnant Ole Hansen fra Forsvarets bygningstjeneste i Kolding gav ved et protestmøde i Varde Hallen. Referat i *Vestkysten* 2.12.1964; Lehnemann, s. 98ff.
14. *Folketingstidende* 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964 spalte 757-58.
15. *Folketingstidende* 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964 spalte 761-62.
16. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2186. Forsvarsminister Victor Gram: "Jeg vil dog gerne gøre opmærksom på, at vi fra Forsvarets side allerede i sommeren 1962 har ført forhandlinger, således at en række myndigheder og personer, herunder de af forslaget berørte 2 kommuner, er blevet orienteret om forslagens omfang og art. Det vil sige at det på et meget tidligt tidspunkt er blevet ført omfattende forhandlinger og drøftelser om dette problem, således at man ikke med rimelighed kan påstå, at vi er gået stille med dørene eller har forsøgt at luske os frem."
17. Er vi købt eller solgt? *Vestkysten* 21. marts 1963; Lehnemann 1, s. 13; Oksbøl-ekspropriationerne til videre forhandling. *Vestkysten* 1. halvdel af november 1964.
18. Kayser Nielsen, s. 172; se også Helle Stougaard Hestbech & Lasse Bisbjerg Nielsen: *Eksproprieringen af Vejers. Mark og Montre* 2003, s. 104.
19. Oksbøl-ekspropriationerne til videre forhandling. *Vestkysten* 1. halvdel af november 1964; Lehnemann 1, s. 34ff.
20. Er vi købt eller solgt? *Vestkysten* 21. marts 1963; Lehnemann 1, s. 13ff, Kayser Nielsen, s. 193.
21. Mandatfordelingen i den pågældende periode var fra valget i november 1960, hvor Socialdemokratiet havde 76, Venstre 38, Konservative 32, Det Radikale Venstre 11, Socialistisk Folkeparti 11, De Uafhængige 6 mens Slesvigsk Parti, der ikke spillede nogen rolle i sagen havde 1 mandat. Det vil sige, at de partier, der bakkede op om NATO-samarbejdet og dermed forsvaret, sad på 157 mandater.
22. Kayser Nielsen, s. 171.
23. Et kort resume af 1. og 2. behandling af sagen finder man bl.a. i *Folketingets Årbog* 1964-65 v/ Johs. Thorborg s. 600ff.
24. En gennemgang af loven og dens betydning se *Folketingets Årbog* 1963-64, s. 297ff.
25. *Folketingstidende* 116. årgang, tillæg, bilag 72 fra Forsvarsministeriet af 4. november 1964, spalte 757-58.

26. Er vi købt eller solgt? *Vestkysten* 21. marts 1963; Lehnemann, s. 13ff; Buhl, s. 52.
27. *Folketingstidende* 116. årgang, 11. december 1964 spalte 1692.
28. *Folketingstidende* 116. årgang, 11. december 1964 spalte 1692.
29. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2165.
30. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2165 og 2166.
31. *Forsvar for naturen. Borris Skydeterræn. Drifts og plejeplan 2013-2027.* Forsvarets bygnings- og etablissemments tjeneste. Uden år. www.forsvaret.dk.
32. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2168.
33. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2169.
34. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2170.
35. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2170-71.
36. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2168.
37. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2171.
38. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2172.
39. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2173.
40. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2174.
41. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2175.
42. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2176.
43. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2176.
44. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2177.
45. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2177.
46. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2179.
47. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2180.
48. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2181.
49. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2181-82.
50. *Folketingstidende* 116. årgang, 1. juni 1965 spalte 5890.
51. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2182.
52. *Folketingstidende* 116. årgang, 27. januar 1965 spalte 2166.
53. Finn-Jensen: læserbrev i *Vestkysten* efteråret 1964; Lehnemann 1, s. 32ff.
54. Kayser Nielsen, s. 171.
55. Ekspropriationerne ventes påbegyndt om et halvt år. *Vestkysten* 14. juli 1966; Lehnemann 1, s. 203.
56. *Folketingstidende* 116. årgang, 1. juni 1965 spalte 5888.
57. *Folketingstidende* 116. årgang, 1. juni 1965 spalte 5889.
58. Skrivelse fra Vestjysk Forening/Robert Hove 5. december 1965; Lehnemann 1, s. 243ff.
59. Udateret indlæg i *Vestkysten*; Lydik Andreas Lehnemann: Ekspropriationen af Eventyrets Land – breve og udklip mv. 2. Nørre Nebel 1976-77, s. 38f.
60. Utilfredshed hos sommerhusbeboerne over erstatningerne. *Vestkysten* 8. november; Lehnemann 2, s. 65; Nej til 620.000 kr. – sættes ud. *Vestkysten* 6. februar 1970; Lehnemann 2, s. 161.
61. Besigtigelse 30. juni 1966; Lehnemann 1, s. 192f.
62. Militæret regner med overtagelse 1. november 1967. *Vestkysten* 15. juli 1966; Lehnemann 1, s. 206ff.
63. Lederartikel i *Vestkysten* 1966; Lehnemann 1, s. 169f, s. 188f og s. 194f. De 62 millioner indbefattede også anlæggelsen af en ny omkørselsvej anslået til 15 millioner kr., som Forsvaret ikke mente, ville blive nødvendig, fordi den eksisterende vej altid ville være åben, og den optrådte derfor ikke i deres beregninger; Lehnemann 1, s. 205f. Alligevel var modstandernes beløb forudsigeligt højere end Forsvarets og forsvarsministerens lidt for forsigtige skøn.
64. *Jyllands-Posten* 15. juli 1966; Lehnemann 1, s. 202.
65. Se fx Hestbech & Nelsen, s. 104.
66. Se Lehnemann 1 og 2; Kayser Nielsen, s. 173.
67. Mariann Ploug & Palle Uhd Jepsen: *Vejers. Varde* 2006.
68. *Vestkysten* 31. marts 1967; Lehnemann 1, s. 257.
69. Oksbøl-ekspropriationerne. *Jyllands-Posten* ca. maj 1967; Lehnemann 1, s. 257.
70. Oksbøl-ekspropriationerne. *Jyllands-Posten* ca. maj 1967; Lehnemann 1, s. 258.
71. Kayser Nielsen, s. 194.
72. Oksbøl-ekspropriationerne blev indledt i formiddag. *Vestkysten* 13. juli 1967; Lehnemann 1, s. 266.
73. Lodsejerne tilfredse med erstatningsbeløbene. *Vestkysten* 14. juli 1967; Lehnemann 1, s. 267.
74. Enkelte lodsejere i Oksbøl-området må blive til marts. *Jyllands-Posten* 31. oktober 1968; Lehnemann 2, s. 64.
75. Landsretten godkendte ekspropriationen i Oksbøl. *Landsbladet* 23. januar 1970; Lehnemann 2, s. 153.
76. Lehnemann 2, bl.a. s. 158, s. 159, s. 164 og s. 178 og Lehnemann 1, s. 201.
77. *Politiken* 11. april 1970; Lehnemann 2, s. 180.
78. Buhl, s. 54.
79. Kayser Nielsen, s. 194.
80. Ekspropriationer 1967-69, A 339 Kasse A, Blåvandshuks Lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl.
81. Bo Lidegaard: *Jens Otto Krag bind II 1962-78*. København 2002, s. 332.

82. Hestbech & Nielsen, s. 105. Se også Henvendelse til forsvarsministeren om forskelsbehandling i Oksbøl. *Vestkysten* 15. februar 1969; Lehnemann 2, s. 108, s. 79 og s. 63.
83. Enkelte lodsejere i Oksbøl-området må blive til marts. *Jyllands-Posten* 31. oktober 1968. Ifølge Jyllands-Postens artikel havde kun otte af de hidtil 340 eksproprierede anket erstatningsstørrelsen til overtaksationskommissionen (98% af lodsejerne er der således indgået forlig med); Lehnemann 2, s. 64.
84. Jeg ved, at vi kan gøre folk meget ondt, derfor må vi mildne følgerne. *Jyllands-Posten* 1. august 1986.
85. Buhl, s. 56.
86. Ekspropriations-området skal stadig se beboet ud. *Vestkysten* 26. august 1969; Lehnemann 2, s. 132.
87. "To kirker skal dø" digt af Peter Vejrup (Omkring 1970); Lehnemann 2, s. 151.
88. Lehnemann 1, s. 7.
89. www.forsvaret.dk.
90. Miljøministeriet: *Klitter, kanoner og kronvildt*. Oxbøl statsskovdistrikt og Oksbøllejren 1994, s. 12f.
91. Se også fx Hestbech & Nilsen, s. 106.
92. *Forsvar for naturen. Oksbøl skyde- og øvelsesterræn. Drifts og plejeplan 2012-2026*. www.forsvaret.dk.